

UOT 821.512.162.

Yusif Ziya ŞİRVANİ
Özbəkistan dövlət universitetinin dosenti

“LEYLİ VƏ MƏCNUN” ƏSƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Leyli və Məcnun”, şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor əsasında yaradılan ədəbiyyat, farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı

Key words: Nizami Ganjavi, “Leyli and Majnun”, oral folk literature, oral tradition in literature, Persian language Azerbaijani literature

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Лейли и Меджнун», устная народная литература, произведения основанные на фольклоре, персоязычная азербайджанская литература

“Hər bir nağıl, onu söyləyənin əsəri hesab edilməlidir, çünki hər bir nağıl söyləyən həm temanın seçilməsində, həm də onun ifadəsində müəyyən yaradıcılıq aktı əmələ gətirir”.
(Akad. S.F.Oldenburq “Süjetin səyahəti”)

I

Ən çox populyar olan “Leyli və Məcnun” haqqındakı hekayənin süjetinin meydana gəlməsi, Qərb oriyentalistikasının görkəmli nümayəndələri içərisində hələ çoxdan bəri böyük bir elmi maraq oyatmışdır.

Adını çəkdiyimiz bu hekayə, dərin və qədim bir tarixə malikdir və bu günə qədər də öz tərəvətini itirmədən Sovet Şərqi və Yaxın Şərq xalqları arasında çox populyardır.

“Leyli və Məcnun” əfsanəsinin süjeti illərdən bəri bir çox şairlərin ən çox sevdikləri bir tema olaraq qalmışdır. Bu süjetin poetik cəhətdən işlənməsində orta əsr Şərqinin böyük şairləri Nizaminin, Xosrov Dəhləvinin, Caminin, Füzulinin xüsusi rolu olmuşdur. Bu şairlər həmin süjet üzərində böyük bir poetik sənətkarlıqla işləyərək onun əsasında dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuş öz gözəl poemalarını yaratmışdır. Bu poemanın ayrı-ayrı qəhrəmanlarının epizodik təsvirinin müxtəlif boyalarla ifadə edilmiş nümunələrinə biz təsviri incəsənətdə – miniatür və keramikada da təsadüf edə bilərik.

“Leyli və Məcnun” haqqındakı hekayə dərin keçmişlərə, xristianlığa qədərki dövrə, bütperəstlik mədəniyyətinin son parlayış dövrünə qədər kök atmışdır.

Həç bir şübhə yoxdur ki, bu hekayənin doğması Mesopotamiyada sakin olmuş bəzi xalqların xristianlığa qədər olan ədəbiyyatında əmələ gəlmişdir. Belə fərz etməlidir ki, bu süjet əvvəlcə şifahi xalq yaradıcılığında – folklorda yaranmış, sonra isə tədriclə öz inikasını bu xalqların yazılı ədəbiyyatında tapmışdır, yəni bu süjet qədim sanskrit ədəbiyyatının “Sakuntala”¹, “Kəlilüddəmnə”² kimi dünya ədəbiyyatı inkişafına olduqca böyük təsir etmiş qədim abidələrin əmələ gəlməsi tarixi üçün xarakterik olan bütün ədəbi təşəkkül mərhələlərini keçmişdir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, burada “Leyli və Məcnun”un fabulasının nə zaman meydana gəlməsini doğru və düzgün olaraq müəyyənləşdirmək imkan xaricindədir. Çünki bu məsələni əsrlərin qatı qaranlığı bizdən ayırır. İslamiyyətdən qabaqkı dövrün ədəbiyyatı kölgədə qalır, nəticədə isə ərəblərin hücumundan sonrakı ədəbiyyatın inkişafına müəyyən dərəcədə təsir göstərmiş olan müsəlman ruhaniyyəti, müsəlmanlığa qədər olan zərdüştlük ədəbiyyatını dinsiz və erotik bir ədəbiyyat kimi şüurlu surətdə kölgədə buraxır, bəzən də tamamilə məhv edirdi. Burada da orta əsr latın ölkələrində gördüyümüz hadisə eynilə baş verir. Məlum olduğu üzrə katolik ruhaniyyəti və fanatikliklə,

¹Məşhur Kalidassın dahiyənə əsərlərindən biridir. Burada incə Sakuntala ilə Düşyantı padşahı arasındakı, olduqca təsirli məhəbbət təsviri edilir.

²Bu əsərin pəhləvicə tərcüməsi eramızın V-VI əsrinə aiddir.

dini təsirdən kənar da olan ədəbiyyatın yandırılmasına hökm verir, ədəbiyyatı xristianlıq ruhuna zidd ənənələrdən təmizləyir və yeniləşdirirdi. Söylədiyimiz hadisənin nəticəsi olaraq demək olar ki, islamiyyətdən qabaqkı ədəbiyyat bizə qədər gəlib çatmamışdır. Bu xüsusdakı material və məlumatın azlığı “Leyli və Məcnun” hekayəsinin islamiyyətdən əvvəlki vəziyyətini müəyyənləşdirmək vəzifəsini olduqca çətinləşdirir.

Hər halda bu məsələyə dair mövcud materiallara əsaslanaraq və müəyyən dərəcədə cürət edərək demək olar ki, “Leyli və Məcnunun” ilk obraza əsas etibarilə üç başlıca dövr keçirmişdir: bunlardan birincisi büt-pərəstlik, ikincisi xristianlıq (yəni islamiyyətdən qabaq), üçüncüsü isə islamiyyət dövrünün özüdür.

Bu hekayənin büt-pərəstlik dövründə nə şəkildə olması, demək olar ki, bizə məlum deyildir. Germaniyada İran tələbələri tərəfindən nəşr edilən “Kavə” jurnalının bir nömrəsində, Mühəssili adlı bir adamın çap etdirmiş olduğu məqalədə bu xüsusda olduqca maraqlı məlumatla təsadüf edirik. Bu məlumatdan aydın olur ki, “Leyli və Məcnun” əsərinin ilk obrazının büt-pərəstlik dövründəki mövcudluğu (ola bilsin ki, lap meydana gəlməsi) bilavasitə qədim Babilistanın klinopis ədəbiyyatına aiddir. Sonralar bu süjetin öz mənşəyi etibarilə asurilərə mənsub olması haqqında qısa bir qeydə təsadüf edirik.

“Leyli və Məcnun”un xristian (islamiyyətə qədərki) dövründə nə şəkildə mövcud olması da bizə məlum deyildir. Çünki bu barədə heç bir məlumat yoxdur.

II

“Leyli və Məcnun” süjetinin ilk və tam geniş ifadəsini biz dahi Azərbaycan şairi Nizaminin 1188-ci ildə Şirvanşah Əhsitan-ibn Mənuçəhrin sifarişilə yazmış olduğu gözəl “Leyli və Məcnun” poemasında görürük. Nizami özü öz poemasının əvvəlində bu barədə belə yazır:

“Bu halda qasid yoldan gəldi, böyük padşahın əmrnaməsini gətirdi. Şah öz gözəl xətti ilə 10-15 gözəl sətir yazmışdı. Onun hər hərfi çiçəklənmiş bir bağ idi. Gecə çırağından daha parlaq idi (yazmışdı ki, ey bəndəlik həlqəsinə məhrəm və dünyanın cadu sözlüsü olan Nizami, sabah vaxtının nümunəsindən, sözdən başqa bir səhər qaldır). Əcəb işlilik meydanaında özündə olan fəsahtəti göstər. Məcnunun eşqini yad etmək ilə qiymətli dürr kimi bir söz deməyini arzu edirəm. Əgər mümkün isə Leyli bakirə olan kimi iki-üç bakirə söz söylə”.

Ancaq bu poemada şair hansı ədəbi mənbəyə əsaslandığını qətiyyənlə göstərmir və öz poemasını bu aşağıdakı misralarla klassik bir üsulla başlayır:

“Hekayə deyən sözdən sana inci düzürkən, öz dastanını belə başladı”.

Bu sözlərdən sonra öz poemasına girir.

Poemada bir-birini sevən iki adamın motivi ilə qarşılaşırıq. Burada məsələ, ümumiyyətlə, sevgi süjeti üzərində olmayıb başlıca olaraq “bədbəxt qarşılıqlı məhəbbət”in tarixi üzərindədir.

Bir-birini sevən Məcnun və Leylinin taleyi də gürcü xalq nağılı “Abesalom və Eteri”nin, “Romeo və Culyetta”, “Tristan və İsoldu” kimi əsərlərin qəhrəmanlarının taleyi kimidir. Bu qəhrəmanların hamısını sevgi faciəsi – alovlu qarşılıqlı sevgi, iki sevgilinin birləşməsi yolundakı keçilməz və ölümlə nəticələnən maneələr, ölümdən sonra belə yaşayan qarşılıqlı meyl, – birləşdirir. Bu xüsusda buna oxşar başqa faktlar da gətirmək olardı, ancaq onlar tamamızdan kənar çıxır.

III

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin kompozisiya quruluşu öz-özlüyündə belə bir sual irəli sürür: Nizami əsərində, öz poemasının yazılmasında, ona qədər mövcud olan hansı “Leyli və Məcnun”un fabulasından istifadə etdiyi haqqında danışır?

Bu məsələ haqqında bir sıra ziddiyyətli müddəalar vardır ki, burada onlar üzərində müfəssəl olaraq dayanmaq imkan xaricindədir. Ona görə də biz bu məqalədə bu müddələrdən daha mühümlərinin üzərində dayanmaqla kifayətlənəcəyik.

Sovet şərqşünaslarının bəzi nümayəndələri, bu fikirdədir ki, “bu poemanın süjetinin əsası Nizami tərəfindən ərəb mənbələrindən alınmışdır”, çünki “bunu biz bədbəxt aşğın ərəbcə sərsəm – Məcnun – mənasını verən adından və eyni zamanda poemanın öz tekstindən bilirik. Burada ərəb qəbilələrindən, geoqrafik adlardan (Əmir qəbiləsi, Nəcd dağı və sair) görürük”.

Əlbəttə, biz bu müddəə ilə razılaşa bilmərik. Çünki bu iki əsas motivə görə az inandırıcıdır. Bu motivlərdən biri odur ki, ərəb klassik ədəbiyyatında (və eləcə də ərəb folklorunda) “Leyli və Məcnun” haqqında kompozisiya cəhətdən tam və yetkin epik əsərə təsadüf olunmur. Bu xüsusda ancaq məşhur Əbul-Fərəc İsfahaninin “Kitabül-Ağaniül-Kəbir”¹ adlı məşhur əsərində dağınıq halda, xırda epizodlara və ərəbcə yazılmış “Əl-Həmasə” kitabında ayrı-ayrı şeirlərə rast gəlmək olar. Çünki, ümumiyyətlə, epik janr öz-özlüyündə ərəb poeziyasına yabancısı olmuşdur.

İkinci motiv budur ki, “geoqrafik adlar”, “ərəb qəbilələri” və “qəhrəman adları”, “Leyli və Məcnun” hekayəsinin milli mənşəyinin müəyyən edilməsi məsələsində heç bir surətlə həlledici əlamət hesab edilə bilməz. Təkcə bu poema deyil, hər hansı bir bədii əsər olursa-olsun onun milliyyəti heç bir vaxt geoqrafik və yaxud etnoqrafik xüsusiyyətlərlə təyin olmur. Çünki dünya ədəbiyyatında elə əsərlərə təsadüf etmək olar ki, orada məkan və məişət, insanlar və onların ənənələri yazıçı tərəfindən öz doğma mühitlərindən deyil, tamamilə başqa bir yerdən alınmışdır. Böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin gözəl “Вепхис Ткаосანი” əsəri bizim bu xüsusdakı fikrimizin və nöqtəyi-nəzərimizin doğruluğunu isbat edən ən canlı bir misaldır. Bu əsərdə Rustaveli Çindən tutmuş Atlantik dənizinə qədər Mavritan Hindustanından tutmuş Turana qədər bütün ölkələrdən danışır, şair tərəfindən təsvir edilən bütün hadisələr inkişaf etdirilir. Burada etnoqrafik cəhətdən olduqca müxtəlif personajlar verilmişdir. Mə'lum olduğu üzrə gürcü xalqı müstəsna olmaq şərtilə buraya bir çox xalqların nümayəndələri daxildir. Bəzilərinin dediyindən belə çıxır ki, Rustaveli öz poemasının süjetinin əsasını ərəb-İran mənbələrindən almışdır, çünki bu əsərdə bir dəfə də olsa “gürcü” sözünə təsadüf edilmir (Orbelin, 1938). Poemanın qəhrəmanlarının adı gürcü adları deyil, öz quruluşuna görə gürcü üçün tamamilə yabancısı adlardır. Bundan başqa poemada təsvir edilən hadisələr Gürcüstan territoriyasında deyil, tamamilə başqa yerlərdə vəqə olur.

Başqa bir misal da gətirə bilərik: “Fərhad və Şirin” əsərinin avtoru Nəvai öz əzəmətli poemasını yazarkən bu poemanın dairəsini öz vətəni çərçivələrilə məhdudlaşdırmaq ehtiyacı duymamışdır. Bu əsərdə təsvir edilən hadisələr Çin, İran, Yunanıstan və Ermənistan territoriyasında baş verir. Poemanın qəhrəmanları çinli Fərhad, iranlı Şapur və Şirindir. Eyni halı biz Nizaminin poemalarında görürük, burada da qəhrəmanlar müxtəlif xalqların nümayəndələrindən ibarətdir. Bu obrazlar Nizami yaradıcılığı üçün xarakterik olan – kosmopolitizm ideyaları ifadə edir və beləliklə onun poeması, qəhrəmanları hər yerdə ancaq və ancaq iranlılar olan, başdan-başa açıq-nasionalistik antaqonizm və tendesiya ruhu ilə ruhlanmış Firdovsi “Şahnamə”sindən kəskin bir surətdə fərqlənir.

Professor Y.E.Bertels öz məqalələrinin birində qeyd edir ki, “Ərəb şairi Keys ibn-Amirin divanı” Nizami üçün mənbə olmuşdur. Bu əsərdə də eyni süjet (yəni “Leyli və Məcnun” süjeti – Y.Ş.) nəsr parçaları ayrı-ayrı qəzəllər şəklində təqdim edilmişdir. “Məcnun” (dəli) ləqəbini isə şairin özü almışdır” (Bertels, 1937: 104).

Başqa məqalələrində də professor Bertels Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin mənbələri olmaq üzrə bir çox ərəb nağıllarını göstərir və guya bunlar Nizaminin poemasının əsasını təşkil etdiklərini göstərir (Bertels, 1940a: 3).

¹ 20 böyük cilddən ibarət olan bu əsər lap qədim dövrdən başlayaraq ərəb ədəbiyyatını əhatə edən əsaslı bir ensiklopediyadır.

Bizə belə gəlir ki, prof. Bertelsin bu müddəaları bir dərəcəyə qədər natamamlıq və birtərəflilik xarakteri daşıyır və bəzi cəhətdən təshihə ehtiyacı vardır.

Biz məşhur Türkiyə ensiklopedisti Şəmsəddin Sami bəyin və ərəb antologiyasının başqa avtorlarının (məsələn, Əl-valibi, İbn-əl-Qalibi, İbn-Kuteyb və sairə) əsərlərində Nizaminin öz “Leyli və Məcnun” poemasında nə kimi ədəbi mənbələrdən istifadə etməsi kimi mühüm məsələnin bə’zi aydın olmayan cəhətlərini işıqlandıra bilən heç bir konkret məlumatla təsadüf etmirik. Bundan əlavə biz bütün antologiyalarda ancaq ərəb xalqı içərisində yaranmış və buna görə də ərəb nağılı adlandırılan yeganə “Leyli və Məcnun” variantının müxtəlif şəkillərinə təsadüf edirik. Nizaminin öz poemasını ancaq və ancaq ərəb mənbələri əsasında qurmuş olduğunu təxmin etmək mümkün deyil.

Çünki Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasında ərəb mənbələri əsas və həlledici rol oynamır; əksinə poemanın yaranmasında şair üçün əsas mənbə olan və o zaman Azərbaycanda geniş ölçüdə intişar tapmış olan xalq əfsanələri üstünlük təşkil edir. Müxtəlif variantlarda olan bu əfsanələr bu günə qədər təkcə Azərbaycanda deyil, Özbəkistanda və Yaxın Şərqi bir sıra başqa ölkələrində də dildən-dilə dolaşmaqdadır. Çox təəssüf ki, professor Bertels öz maraqlı məqalələrində bu momentlərə toxunmur və ümumiyyətlə, “Leyli və Məcnun” variantının özünün ərəblər içərisində necə meydana gəlməsini göstərmir. “Leyli və Məcnun” Bertelsin məqalələrində ancaq bir “mənbə” kimi nəzərdən keçirilir.

“Leyli və Məcnun” poemasının tam mənasilə epik janrda olması və epik janrın məlum olduğu üzrə, ümumiyyətlə, ərəb poeziyasına yabançı olması faktına əsaslanaraq biz bu qənaətə gəlirik ki, bu süjet ərəb poetik düşüncəsinin məhsulu deyil; “Leyli və Məcnun”un süjeti ərəblər tərəfindən başqa xalqların ədəbiyyatından (yaxud folklorundan) alınmışdır.

Bütün söylədiklərimizdən aydın olur ki, Nizaminin poemasının ərəb mənbələri “probleması” müəyyən dərəcədə abstrakt və birtərəfli tədqiq edilir, burada mövcud olan Azərbaycan xalq əfsanələri elementləri və motivlərinə qətiyyənlə əhəmiyyət verilmir. Bir çoxlarının fikrincə Assirologiyanın əldə etmiş olduğu yeni məlumatlarda Babilistanın klinopis ədəbiyyatında bir əfsanənin mövcud olduğu haqqında danışılır ki, bunun süjeti bütünlüklə bizim poemanın süjetinə mutabiqdir. Əfsanənin əsas simalarının adları: Lilakes (Leyli), Kis (Qeys), Nofəl, Salamisın oğlu (İbn-Salam) eynilə poemanın qəhrəmanlarının adlarına uyğundur. Müəyyən dərəcədə bu nöqtəyi-nəzərlə razılaşmaq lazım gəlir. Çünki ərəb “mənbələri” haqqında danışarkən biz “Leyli və Məcnun” poemasının ərəb variantını nəzərdə tutmalıyıq ki, bu da “Leyli və Məcnun” hekayəsinin müxtəlif şəkillərindən biridir. Bu ərəb, daha doğrusu “ərəbləşmiş” variant tədrici təşəkkülü prosesində öz içərisinə ərəb təfəkkürünün bu və ya digər xarakterik cizgilərini qəbul etmişdir. Başqa sözlə deyəcək olursaq, ilk Babilistan süjeti İran–Azərbaycan təfəkkürünün güclü təsiri altına düşmüşdür. Bu süjet dəyişilməkdə olan ictimai və siyasi şəraitdən asılı olaraq öz rəngini və məzmununu dəyişdirmişdir. Bizə qədər gəlib çatmış olan şifahi rəvayətlər, ümumiyyətlə, müəyyən bir nağılın–povestinin ayrı-ayrı hissələrindən başqa bir şey deyildir. Bu hissələr üzərində folklor motivlərinin və ədəbi təsirlərin izi görülür. Doğrudur, bu təsirlər bilavasitə olmamış, bəlkə kitab vasitəsilə olmuşdur (Dondua). Bu surətlə “Leyli və Məcnun” poemasının fabulasını ərəb mənbələrində deyil, 1800 il Nizamidən qabaq qədim Babilistanın klinopis ədəbiyyatında təşəkkül etmiş olan ilk variantda axtarmalıdır, bu da müəyyən vaxtdan sonra Azərbaycan – İran nağılları¹ vasitəsilə xalq arasında yayılmış və professor Bertelsin öz məqalələrində adını çəkdiyi parçalar və qəzəllər şəklində Ərəbistanda inkişaf etməyə başlamışdır. Bu cəhətdən klassik Şərqi

¹Bu bərdə Nizami özü öz “Leyli və Məcnun” poemasında olduqca aydın deyir:

پارسی زاد دهقان فصیح
از حال عرب چنین خیر داد

mükəmməl sürətdə bilən böyük alim akademik V.A.Turayevin bir qeydi olduqca maraqlıdır. Turayev özünün "Qədim Şərqi tarixi" adlı əsərində qədim zamanlardan bəri asurilərlə azərbaycanlılar arasında olan kultür və ekonomik əlaqə faktlarından danışır. Onun bu mühakimələrinə əsasən belə bir fikrə gəlmək olar ki, Babilistan klinopis ədəbiyyatında təşəkkül etmiş olan "Leyli və Məcnun" hekayəsinin fabulası asurilərlə sıx əlaqə nəticəsində azərbaycanlılara məlum ola bilərdi.

Biz bu gün bu barədə bütün inandırıcılığı ilə danışmaq imkanına malik deyilik. Çünki "ərəblər Azərbaycanın qədim mədəniyyətini, bədii əsərlərini, elmi əsərlərini, büt-pərəstlik və xristianlıq dövrlərində yaradılmış olan bütün yazılı abidələri məhv etmişlər" (Rəfili, 1940: 32). Akademik Turayevin yuxarıda göstərdiyimiz olduqca qiymətli məlumatı bu nöqtəyi-nəzərin qiymət və əhəmiyyətini olduqca artırmışdır.

Qeyd etməlidir ki, ərəblər başqa xalqların ədəbiyyatları ilə başlıca olaraq Azərbaycan və İran vasitəsilə tanış olurdular. Biz pəhləvi və sanskrit dillərindən ərəbcəyə tərcümə edilmiş və ərəb şairlərinin yaradıcılığı üzərinə böyük təsir etmiş olan bir çox əsərlər olduğunu bilirik. İranlılar və azərbaycanlılar tərəfindən yaradılmış olan bu ədəbiyyat ərəb ədəbiyyatının məzmununu müəyyənləşdirmiş və ona ideya istiqaməti vermişdir. Sovet ərəbşünaslığının böyük nümayəndələrindən olan İ.Y.Kraçkovski öz əsərlərinin birində ərəb ədəbiyyatının ideologiyası və məzmunu haqqında danışaraq təsdiq edir ki, "hətta səthi bir baxışda belə inanmaq olar ki, ərəb ədəbiyyatı öz inkişafı ilə ərəbcə ərəblərin özlərindən az yazmayan iranlılara borcludur" (Kraçkovski, 1919). Tərcümə ədəbiyyatı və tərcüməçilər məsələsinə gəlicə biz bir sıra olduqca elmi və öz mənşəyi etibarilə saf azərbaycanlı olan şair – tərcüməçi göstərə bilərik ki, bunlar Abbasilər xəlifələrinin və onların vassallarının, Bərməgələrin tapşırığı ilə müxtəlif ölkələrin zərdüştlük ədəbiyyatının böyük əsərlərinin tərcüməsi üzərində işləyirdi. Hələ birinci Əməvi xəlifələri vaxtında Dazue Təbrizinin oğlu məşhur alim Rüzbə (İslamiyyəti qəbul edəndən sonra bu adam Əbu Muhəmməd Abdulla ibn-Mükəffa əl-Təbrizi adı ilə adlandırılmağa başlamışdır) Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin mənbəyi olan "Xvaday-namak" (Padşahlar kitabı) adlı məşhur pəhləvi kitabını ərəb dilinə tərcümə etmişdir ki, bu kitab ərəbcə "Oner-ül-mülük-ül-furs" (fars padşahlarının həyatının təsviri) adını almış və bu ad ilə intişar tapmışdır. Sonradan ərəb xəlifəsi Harun-əl-Rəşid vaxtında "Kəlilüddəmnə" (Əsər Əli-ibn-Davud və Bişr-ibn-Mö'təmid Xalxali (Cənubi Azərbaycan) tərəfindən tərcümə edilib) əsərinin ərəbcə gözəl şeir tərcüməsi meydana çıxır ki, bu əsər bütün Şərqdə geniş populyarlığa malik olur.

Bütün söylədiklərimizə yekun vuraraq biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, azərbaycanlılar tərəfindən ərəblərin dilində yaradılmış olan tərcümə ədəbiyyatı və eləcə də orijinal ədəbiyyat sonrakı əsrlərdə belə ərəb ədəbiyyatı üzərinə olduqca böyük bir təsir bağışlamışdır. Ümumiyyətlə, ərəb poeziyası heç bir zaman İran və Azərbaycan poeziyası kimi geniş populyar olmamış və başqa qonşu xalqların poeziyasına Azərbaycan poeziyası kimi dərin təsir etməmişdir.

Bundan başqa biz "Leyli və Məcnun" poeması üzərində Hindistan materializmi izləri də görürük. O zaman haqqında bəhs etdiyimiz hekayənin Babilistan variantının Azərbaycan və İran folkloru ilə tədrisi assimilyasiya prosesi vaxtında Farsın, Parfinin və qədim Azərbaycanın bəzi daha çox inkişaf etmiş olan provinsiyalarında Hindistan materialistlərinin güclü təsiri hiss olunurdu. Hindistan materialistlərinin görüşlərində ənənəvi moral və bununla bağlı olan din əleyhinə inkar və qəzəb hissi olduqca parlaq ifadə olunurdu. Məcnun obrazının "ərəbləşməsinə" baxmayaraq oxucu bu gün belə bu obraz üzərində metampsixoz əleyhinə çevrilmiş bir ruh, ənənə və din əleyhinə qəzəb və inkar ruhu hiss edir. Bu poemada islamiyyət üçün çox xarakterik olan konfessional-klerikal dünyagörüşü izlərinə demək olar ki, heç də təsadüf edilmir. Bu dünyagörüşü, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatından Hindistan materializmi və zərdüştlüyünün

bəzi spesifik elementlərini bütünlüklə silib yox edə bilməmişdir.

Azərbaycan ərəb istilasının ağır nəticələrinə bütün başqa bütöpərəst kulturalı ölkələrdən daha artıq məruz qalmışdı. Bu, ərəblərin o ekspansiyasıdır ki, bunun haqqında Yevropanın ən böyük orientalistləri: “Ərəblər İrənin və onunla qonşu olan ölkələrin bütün kultur və material sərvətlərini ərəb irqinə məxsus dini fanatizm ilə tar-mar etdilər” deyə öz qəzəblərini və hiddətlərini bildirirlər. Buna baxmayaraq, Sasanilər İrənin və eləcə də Azərbaycanın zəngin bütöpərəstlik kulturasına son qoyan məşhur Kadiks yaxınlığındakı, çarpışmanın nəticələrinə baxmayaraq, görürük ki, bu gün belə Azərbaycanın, İrənin və Orta Asiyanın geniş xalq kütlələri arasında açıqdan-açığa zərdüştlük ruhu ifadə edən əfsanələr, dastanlar, ənənələr, bayramlar davam edib gəlməkdədir. Çox xarakterikdir ki, Azərbaycanda hələ eramızdan 500 il əvvəl qədim Hidistanın materi-yadan başqa, o zaman deyildiyi kimi ab, atəş, xak, bad – adlanan dörd elementdən başqa hər şeyi inkar edən materialistik təliminin əsas tezləri mühafizə edilmişdir.

Qədim-Hindistan materialistik fəlsəfə konsepsiyalarının belə təsirinə biz Nizami yaradıcılığı üzərində də görə bilərik. Böyük Nizami özünün “Leyli və Məcnun” poemasında belə deyir:

خونی که در این گل خرابست
باد و آتش و خاک و آبست

(Bu xarab palçıqda (küldə) olan qan, el, od, torpaq və sudan ibarətdir)

“Leyli və Məcnun” poemasını yaradarkən Nizami şifahi ədəbi yaradıcılığın bütün zənginliklərindən geniş ölçüdə istifadə etmişdir. Nizami öz əsərinə bu gün belə Azərbaycan kəndlərində (xüsusilə dağlıq rayonlarda) ölkənin ən gözəl aşıqlarının sazla ifa etdikləri Azərbaycan xalq variantını əsas götürmüşdür. Məlum olduğu üzrə şifahi ədəbi yaradıcılıq başlıca olaraq mütəxəssis müğənnilər tərəfindən ifa edilən epik dastanlardan – hekayələrdən meydana gəlir. Bu müğənnilər xalq fantaziyasının olmazın dərəcədə sürətlə inkişaf edən ənənəvi-məişət elementlərini bədii cəhətdən dəyişərək özlərində təcəssüm etdirirlər. Onlar zəhmətkeş xalqın kəndli və şəhərli kütlələri arasında yaşamışlar. Onlar o zamankı şəhər həyatının əsas yadrosunu təşkil edən sənətkarlar və kustarlar arasında yaşayırdılar. Çox zaman belə hallar olurdu ki, bu adamlara muzikal-vokal ifa üçün ictimai sifariş və yaradıcılıq sifarişi Şirvanşahlar epoxasının yüksək cəmiyyəti tərəfindən verilirdi. Bu cəhətdən heç də təəccüblü deyildir ki, Şirvanşah Əhsitan Nizamiyə göndərdiyi bir məktubda ona “Leyli və Məcnun” dastanını yazmaq sifarişini verir. Çox ehtimal ki, bu dastan müğənni-rapsodlar tərəfindən Şirvanşahların saraylarında dəfələrlə ifa edilmişdir.

“... İstəyirəm ki, Məcnunun eşqi xatirəsinə sən qəlbin dərinliklərindən gələn inci danəsi kimi parlaq söz deyəsən. Əgər mə’sum qız olan Leylini tərənnüm edə bilsən, onun saflığını da bir-iki sözdə təcəssüm etdir”.

Nizaminin, Nəvai və Füzulinin yaradıcılıq priyomları üzərində müşahidə olunan və bizim üçün olduqca mühüm olan bir momenti xüsusi olaraq qeyd etməlidir. Bu yazıçılar öz “Leyli və Məcnun” poemalarının bəzi fəsillərini “hekayəçi”, “dehqan”, yaxud “musiqiçi” sözlərlə başlayırlar.

Bu ədəbi priyom – şairə qədər mövcud olan süjetlərdən istifadə priyomu Nizami və Nəvainin epik əsərləri üçün xarakterikdir. Bizim üçün maraqlı olan cəhət ondan ibarətdir ki, Nizami öz “Leyli və Məcnun” poeması üçün material toplayarkən bu materialların xalq müğənnilərinin şüurunda təcəssüm etmiş şəklinə əsaslanırdı. Bu müğənnilər isə məlum olduğu üzrə geniş xalq kütlələrinin sevinc və kədərlərinin, arzu və istəklərinin bədii ifadəsini verirdilər.

Nəvai ilə “Leyli və Məcnun” temasını Nizaminin əsəri kimi öz xalqının zəngin folk-

lor materialı üzərində, bu hekayənin özbək xalq variantı üzərində qurmuşdur. Bu variantı bu gün belə böyük özbək xalq baxşisi Fazil atı Yuldaşov öz dombrasında olmazın dərəcədə gözəl ifa etməkdədir.

Çox xarakterikdir ki, "Leyli və Məcnun" hekayəsinin özbək xalq variantı Azərbaycan variantından başlıca olaraq öz optimistik finali ilə fərqlənir. Məcnun bir sıra məhrumiyyətlərdən və səhralarda avara-sərgərdan dolanmalardan sonra öz sevgilisi Leyli ilə evlənir. Biz burada Babilistan variantının müəyyən dərəcədə dəyişikliyə uğradığını görürük. Çünki orada süjet inkişafı başqa xətlə gedir, yə'ni Kis (Qeys) müvəffəqiyyətlə öz sevgilisi ilə birləşir. Lakin sonra başqa bir qadına vurularaq ona xəyanət edir və Lilakes (Leyli) onun tərəfindən atılaraq ölür. Bu poemada olan bir sıra böyük problemlər Nizami tərəfindən müstəsna bir poetik düha ilə işlənmişdir. "Leyli və Məcnun" poeması şərqin ən gözəl və misilsiz bədii əsərlərindən biridir. Bu əsər özündən sonra İranın və sair xalqların ədəbiyyat nəhənglərinin simasında bir çox təqlidçilərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunların içərisində Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) və İran poeziyasının son klassiki Əbdürrəhman Cami (1414-1492) özlərinə xüsusi bir yer tuturlar.

Nizamini "Leyli və Məcnun" poemasının təsiri hesaba alınmayacaq dərəcədə qəddər böyükdür. Marahlı burasıdır ki, Nizami poemasının ayrı-ayrı təsirlərini biz XV əsr məşhur İtaliyan novelisti Tomaza Qvardato Mazuçço Salernitanonun gözəl novellalarının birində də görürük. Sonradan böyük Şekspir özünün məşhur "Romeo və Cületta" tragediyasında bu novellanın süjetindən istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi olan Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" adlı poeması da Nizamini bu poemasının təsirindən azad deyildir. Eyni şeyi dahi özbək şairi Nəvai haqqında da demək olar. Bu gözəl poemanın təsirlərinin "Tristan və İsoldi"nin gürcü analogiyası olan "Abesalom və Eteri" əsərinin məşhur motivləri üzərində də hiss etmək olar. Bu poemanın ingilis dilinə şeirlə ilk gözəl tərcüməsini 1836-cı ildə Londonda məşhur Atkinson etmişdir.

Nəticə olaraq bu aşağıdakıları qeyd etməlidir: haqqında bəhs etdiyimiz dastanın süjeti əvvəlcə qədim Babilistanın klinopis ədəbiyyatında doğmuşdur. Bu süjet sonradan Azərbaycana keçmiş və assimilyasiya prosesi keçirəndən sonra möhkəm sürətdə folklorlarda yerləşmiş və bir sıra başqa təsirlərə məruz qalmışdır. Daha sonra bu süjet Orta Asiya və Zaqafqaziya ölkələrində geniş populyar olmuş və bu ölkənin xalqlarının şifahi ədəbi yaradıcılığında – folklorunda özünə möhkəm yer tutmuşdur. Bu ölkələrdə ərəb hegemoniyası qurulandan sonra "Leyli və Məcnun" başqa ədəbiyyat əsərləri kimi ərəblər içərisində intişar etmiş və beləliklə yeni formaya – ərəb formasına çevrilmişdir. Burada "Leyli və Məcnun"un süjeti və məzmunu "ərəbləşmək" prosesinə məruz qalmışdır.

Bu surətlə, biz "Leyli və Məcnun" poemasına əsl Azərbaycan variantı kimi baxırıq və bu variant böyük Azərbaycan şairi Nizamini "Leyli və Məcnun" əsərinin əsasını təşkil etmişdir.

Nizamini bu gözəl poeması güclü poetik emosiya ilə deyilmiş bu aşağıdakı misrələrlə qurtarır.

"Bu povest bir karvan kimi, sevməyi bacaran ölkələr içərisindən keçib gedəcəkdir".

Böyük Nizamini bu peyğəmbərliyi həyatda öz əksini tapdı.

Bu əsərin yazılmasından yüz illər keçmişdir. Lakin bu poema bu gün belə bizim qəlbimizdə yaşamaqda və özünə ləyaqətli yer tutmaqdadır. Şirvanşah Əhsitan tərəfindən sifariş edilmiş bu misilsiz poema öz poetik qiymətini, təzəliyini və tərəvətini itirmədən bu gün yüz minlərin qəlbində böyük bir qüvvət və canlılıqla yaşamaqdadır.

AzSSR Xalq Komissarları Soveti yanında Nizami Yubiley Komiteti.

Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı. Nizami. III kitab. "Azərnəşr", Bakı, 1941.

QAYNAQLAR:

1. Bertels, Y.E. (1937) *İran ədəbiyyatı tarixi kursu*. Leningrad.
2. Bertels, Y.E. (1940a) *Leyli və Məcnun*. Özbəkistan ədəbiyyatı və incəsənəti, № 2, Daşkənd.
3. Bertels, Y.E. (1940b) "Leyli və Məcnun" əsərinin mənbələri. *Nizami almanaxı*, I kitab, Bakı.
4. Dondua, K. (1932) *Abesalom və Eteri*. "Tristane və İsolade" əsərində, L-qrad: SSRİ EA.
5. Kraçkovski, İ.Y. (1919) Ərəb ədəbiyyatı. "*Şərq ədəbiyyatı*" jurnalı.
6. Rəfili, M. (1940) Azərbaycan xalqının Nizamiyə qədərki kulturası. *Nizami almanaxı*, I kitab, Bakı.
7. *Rustaveli epoxasının abidələri*. (1938) Akademik İ.Orbelinin giriş məqaləsi ilə, Leningrad: SSRİ EA.

Yusif Ziya SHİRVANI

To the origins of the poem "Leyli and Majnun"

Summary

One of the most popular stories in written literature "Leyli and Majnun", has a long history and its origins is objects of scientific interests of Eastern and Western oriental studies.

It can be said with some courage that the first form of the story "Leyli and Majnun" was formed in three periods: period of paganism, Christianity (preislamic) period and period of Islam. Although we don't have detailed information about the epic in written literature the first and perfect example of this masnavi was written by the great Azerbaijani poet Nizami in 1188 by order of ruler from Shirvanshah dynasty Ahsitan ibn Manuchehr.

The structure of composition Nizami's "Leyli and Majnun" raises the question in itself: what story of Leyli and Majnun existed before him did Nizami use? There are a number of contradictory hypothesizes on this problem and it's impossible to touch upon all versions in one article. That's why we will focus on the most important of these versions in this article. In this study, we will try to prove that the plot of the poem was first mentioned in cuneiform writing of Ancient Babylon then passed to Azerbaijan and after assimilation was reflected in folklore.

Юсиф Зия ШИРВАНИ

О вопросе возникновения произведения «Лейли и Меджнун»

Резюме

История возникновения сюжета произведения «Лейли и Меджнун», к которой часто обращаются в письменной литературе, уже долгое время является одним из объектов научного интереса в востоковедении как Востока, так и Запада. Основываясь на существующие материалы по данному вопросу и в определенном смысле, имея смелость, можно утверждать, что сюжет «Лейли и Меджнун» прошел три главных периода: первый – период идолопоклонничества, второй христианства (доисламский период) и третий – период ислама. Несмотря на то, что мы не имеем подробных сведений о первоисточниках дастана «Лейли и Меджнун» в письменной литературе, первое и полное обстоятельное развитие эта фабула получает в месневи «Лейли и Меджнун» созданном гениальным азербайджанским поэтом Низами в 1188 году по заказу Ширваншаха Ахситана ибна Манучехра.

Композиция постановки произведения Низами «Лейли и Меджун» сама по себе способствует возникновению следующего вопроса: Какую из фабул «Лейли и Меджнун» существующих до создания своего произведения использовал Низами в поэме? Об этом вопросе существует ряд противоречащих друг другу заключений. В данной статье не представляется возможным затронуть их все. По этой причине в этой статье мы представим анализ лишь самых значимых из этих заключений. В проведенном исследовании мы постараемся доказать, что сюжет вышеназванного дастана впервые возник в древней Вавилонской клинописной литературе, затем распространился в Азербайджане, подвергся ассимиляции, после чего был отражен в фольклоре.